

Snel, streng en rechtvaardig

Het grootste oorlogsarchief online toegankelijk

Meer dan tachtig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog is de aandacht voor en interesse in deze periode in de geschiedenis onverminderd groot, zeker in het onderwijs. Begin volgend jaar wordt een unieke bron over de oorlog online toegankelijk: het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR). Wat is het CABR? En hoe kunnen docenten, leerlingen en andere geïnteresseerden de gevonden informatie kritisch duiden?

Antia Wiersma is directeur van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG).

Als het Nederlandse parlement ermee instemt, wordt het CABR in 2027 (met meer dan twee jaar vertraging) online beschikbaar.¹ Dan is het eerste deel van het grootste oorlogsarchief van Nederland voor iedereen en overal digitaal te raadplegen via de website Oorlog voor de Rechter en die van het Nationaal Archief. Voor leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen dit oorlogsarchief en Oorlog voor de Rechter waardevolle bronnen zijn, maar er zitten wel wat misen en maren aan het gebruik hiervan.

Geen bijtjesdag

Op 5 mei 1945 kwam er een einde aan vijf jaar Duitse bezetting en begon de wederopbouw van Nederland. Daar hoorde ook bij dat Nederlanders die met de Duitsers hadden samengewerkt of oorlogsmisdaden hadden gepleegd, moesten worden vervolgd en bestraft. De regering in ballingschap beloofde een snelle, strenge en rechtvaardige berechting van mensen die hadden gecollaboreerd.² Om dat mogelijk te maken, had de Nederlandse regering in ballingschap tijdens de oorlog speciale

¹ Zie voor een toelichting op ontwikkelingen rondom de openbaarmaking en digitale toegankelijkheid van het CABR: nationaalarchief.nl/op-weg-naar-een-openbaar-en-online-cabr.

² Mieke Meiboom. *Foute Groningers? Berechting van collaboratie, oorlogsgelateerde misdaden en internationale oorlogsmisdaden in Groningen, 1945-1951* (Groningen 2019), 20, 27. Peter Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002), 9.

³ Mieke Meiboom. *Foute Groningers? Berechting van collaboratie, oorlogsgelateerde misdaden en internationale oorlogsmisdaden in Groningen, 1945-1951* (Groningen 2019), 23, 27.

NSB'ers en kaalgeschoren 'moffenmensen' worden als gevangenen meegenomen. Foto: Willem van de Poll. Collectie: Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief.

erecht

strafwetgeving opgetuigd: de bijzondere rechtspleging. Deze wetgeving verschaftte de regering een wettelijke basis, zodat zij na de oorlog Duitsers en hun Nederlandse handlangers kon laten vervolgen en berechten.

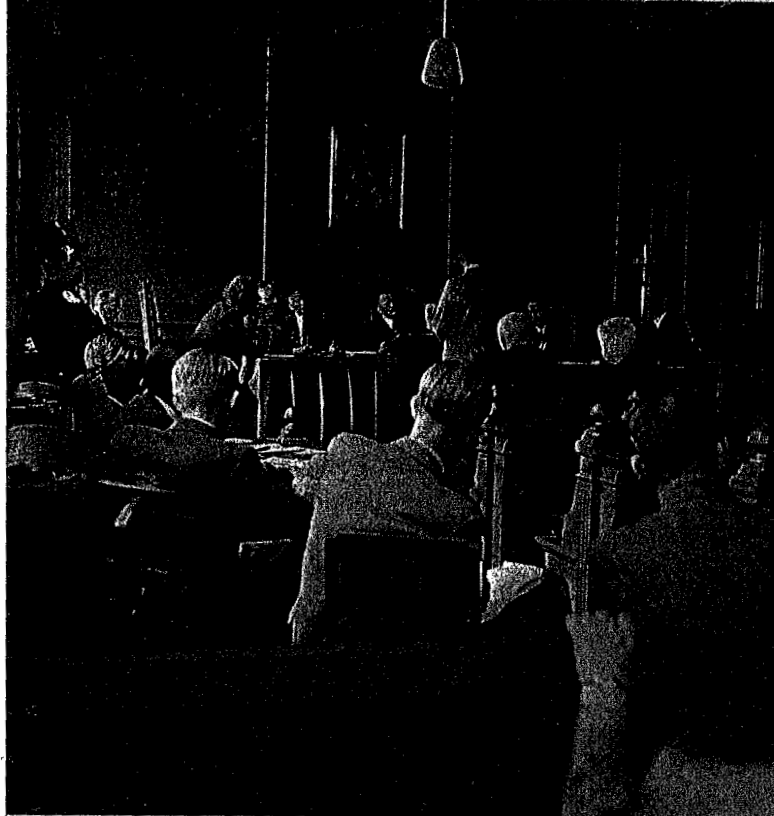
De bijzondere rechtspleging had als doel Nederland na de oorlog te zuiveren van collaborateurs, die gezien werden als binnenlandse vijanden.

Deze diende ook als vergelding van het aangedane leed, maar moest tegelijkertijd voorkomen dat Nederlanders eigen rechter gingen spelen en hun jarenlang opgekropte wraakgevoelens koelden op burens of plaatsgenoten die zij verdachten van heulen met de vijand. In de zomer van 1944 riepen twaalf illegale kranten 'het Nederlandse volk' op om na de oorlog niet over te gaan tot een 'bijltjesdag'. Zij verzekerden hun lezers ervan dat de rechter 'alle verkeerde elementen' na de oorlog zou straffen.³ Desondanks kwam direct na de bevrijding op een groot aantal plaatsen de opgekropte volkswoede wel tot uitbarsting. Daarvan is het kaalscheren van zogenoemde 'moffenmeiden' misschien nog wel het meest in het collectieve geheugen blijven hangen.

Vrij van enige smet

De Nederlandse regering in ballingschap had besloten dat de berechting van collaborateurs en oorlogsmisdadigers alleen kon worden uitgevoerd door rechters over wiens nationale houding tijdens de bezetting geen twijfel kon bestaan. Dat was een complicatie, omdat de politie en de rechterlijke macht in Nederland tijdens de bezetting voor een groot deel hadden samengewerkt met de Duitsers. Zij waren dus niet geschikt voor deze taak. Mede daarom zette de regering naast het gewone rechtssysteem een nieuw rechtssysteem op, met speciale onderzoeksdiensten, openbaar aanklagers en rechters die volgens hen vrij van enige smet waren. De gedachte hierachter was tweeledig. Allereerst kon er sneller vervolgd en bestraft worden, omdat men niet behoefde te wachten op de zuivering van de bestaande rechterlijke macht. Daarnaast stonden de regels van het gewone rechtssysteem een snelle en strenge bestraffing in de weg. Een nieuw apparaat van vervolging en berechting omzeilde die problemen.

Binnen de bijzondere rechtspleging opereerden nieuwe instanties: Tribunaal, Bijzondere Gerechtshoven en de Bijzondere Raad van Cassatie. De regering voerde ook speciale regels en procedures in voor een berechting zonder tussenkomst van een rechter, waardoor de speciale aanklager de ruimte kreeg om zaken administratief af te handelen.

Goed of fout?

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstond een *wartime culture*, waarin de morele categorieën 'goed' en 'fout' een grote rol speelden. Die termen duiden enerzijds vaderlandslevende en anderzijds pro-Duitse Nederlanders aan. Zo kon men onderscheid maken tussen de vijanden en zijn handlangers, maar het motiveerde ook de bevolking om tijdens de oorlog vol te houden. De speeches van koningin Wilhelmina voor Radio Oranje waren bijvoorbeeld doordrenkt van de boodschap dat 'wij' moesten strijden tegen 'zij', die het 'kwaad' vertegenwoordigden.

Na de oorlog bleef deze indeling in goede en foute Nederlanders bestaan. Tegelijkertijd werden deze begrippen steeds meer een moreel oordeel. Het ging niet meer over iemands handelen, maar over de personen zelf. Daarmee werden goed en fout ook kwalificaties van identiteit die tot op de dag van vandaag doorwerken in Nederland. 'Goed' en 'fout' zijn dus geen historisch-verklarende termen, maar moreel-kwalificerende termen die tijdsgevoelig zijn. Wat men nu als 'goed' of 'fout' beschouwt, kan door de tijd heen veranderen. Bovendien hebben mensen vaak verschillende meningen over wat juist is of was.⁴

De doodstraf

Er waren drie belangrijke verschillen tussen het nieuwe en het gewone rechtssysteem. Ten eerste bood de bijzondere rechtspleging de mogelijkheid tot het opleggen van de doodstraf. Die straf was in 1860 voor het laatst uitgevoerd en in 1870 afgeschaft. Verdachten konden die straf weer krijgen wanneer zij schuldig werden bevonden aan verraad, gedefinieerd als handelingen waardoor anderen waren blootgesteld aan opsporing, vervolging of vrijheidsberoving door de vijandelijke macht. De doodstraf werd niet licht opgelegd. Een van de voorwaarden was dat de rechters van het Bijzondere Gerechtshof hiertoe unaniem moesten beslissen.

Het tweede verschil was dat binnen de bijzondere rechtspleging mensen met terugwerkende kracht konden worden bestraft voor hun daden ►

De eerste zitting van het Tribunaal. Bijzondere Rechtspleging in Den Bosch, 1945. Foto: Carel Blazer. Collectie: Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst, Nationaal Archief.

⁴ Ismee Tames, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009), 16-17.

of handelen tijdens de oorlog. Iemand kon dus straf krijgen voor daden die tijdens de oorlog nog niet strafbaar waren. Hiermee schoof de regering in ballingschap het zogenoemde principe 'nulla poena sine lege' (geen straf zonder wet) opzij. Niet voor het gehele strafrecht, maar wel voor dit specifieke onderdeel.

Ten slotte konden veroordeelden niet in beroep gaan tegen de opgelegde straf. Zij konden alleen in cassatie gaan bij de Bijzondere Raad van Cassatie.

'Mensen kwamen in kampen of gevangenissen terecht zonder dat de autoriteiten alle benodigde informatie over hen hadden'

Deze Raad controleerde of het Gerechtshof de regels van het recht had gevolgd. Dit hield in dat ze de inhoud van de zaak, dus wat er precies gebeurd was, niet opnieuw bekeken. Als de regels niet goed gevolgd waren, kon de Raad van Cassatie de uitspraak van het Gerechtshof vernietigen. Dan moest er een nieuwe rechtszaak gevoerd worden of er werd gekozen voor een andere straf.

Chaotische periode

De direct na oorlogse periode was chaotisch en het Militair Gezag had niet genoeg grip op de situatie. In deze periode werden vele tienduizenden 'foute' Nederlanders gearresteerd en vastgezet. Aangezien snelheid centraal stond, legde men hierbij niet altijd goed vast waarom mensen waren gearresteerd. Daardoor kwamen mensen, zowel

Gevangenen in het strafkamp van Vught, 1945.
Foto: Sem Presser.
Collectie: Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief.

CABR: feiten en cijfers

- 425.000 verdachte personen in het CABR.
- 16.000 personen zijn berecht door een Bijzonder Gerechtshof. 11 procent kreeg meer dan 10 jaar gevangenisstraf en 152 keer werd de doodstraf uitgesproken.
- 50.000 personen zijn berecht door een Tribunaal, waarvan 70 procent gevangenisstraf opgelegd kreeg. In 25 procent van de zaken werd ook (een deel van) het bezit in beslag genomen.
- 90.000 zaken zijn door procureurs-fiscaal (speciale openbare aanklagers) schriftelijk afgehandeld. (voorwaardelijke buitenvervolginstelling). Er kwam geen vervolging, maar er konden wel administratieve straffen worden opgelegd, zoals het afnemen van het actief en passief kiesrecht.
- 30.000 personen zijn onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld, bijvoorbeeld wanneer iemand onschuldig bleek of er te weinig bewijs was voor vervolging.
- 299.000 dossiers zijn onvoltooid of geseponeerd (stopgezet).

recht als onterecht, in interneringskampen of gevangenschappen terecht zonder dat de autoriteiten alle benodigde informatie over hen hadden. Sommige mensen wisten zelf niet eens waarom ze waren gearresteerd. Van elk van hen moest onderzocht worden of diegene terecht vastzat of niet. Dit alles gebeurde in een tijd waarin ook het opsporingsapparaat en het juridische systeem in opbouw waren en er een groot tekort aan middelen en menskracht was. Opsporingsambtenaren namen verhoren af, stelden getuigenverklaringen op en verzamelden allerlei bewijsmateriaal. In een paar jaar tijd legden zij over 425.000 mensen dossiers aan. Die bevatten niet alleen juridische documenten, zoals vonnissen, verslagen van verhoren en getuigenverklaringen. Er zaten vaak ook persoonlijke documenten in, zoals lidmaatschapskaarten, brieven, foto's en dagboeken. In de vroege jaren vijftig werden de dossiers van de verschillende instanties die werkten aan de bijzondere rechtspleging samengevoegd tot een groot archief: het centraal Archief Bijzondere Rechtspleging.

Juridisch archief

Het CABR vormt een belangrijke en interessante bron voor mensen die nieuwsgierig zijn naar hun familieleden of die onderzoek willen doen naar de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd is er grote voorzichtigheid geboden, want niet alles in deze dossiers kan klakkeloos voor waar worden aangenomen. Wat in het CABR is vastgelegd, spiegelt de manier waarop het opsporings- en gerechtelijke systeem werkte in de nasleep van de oorlog. Het CABR is dus een *juridisch* archief. De documenten zijn grotendeels het resultaat van het

werk van rechercheurs en andere ambtenaren die de informatie verzamelden, de dossiers opmaakten en die daarna interpreteerden.

Het is dus belangrijk dat gebruikers zich realiseren dat de dossiers reflecteren hoe deze ambtenaren het onderzoek en de vervolging uitvoerden, wat zij relevant vonden om te onderzoeken en welke keuzes zij maakten bij het vastleggen van informatie. Het juridische karakter van dit archief bepaalt dus wat er in de dossiers te vinden is: informatie die verzameld is om de vervolging en de eventuele strafbepaling van mensen die zich tijdens de oorlog schuldig hadden gemaakt aan collaboratie en strafbare feiten mogelijk te maken.

Bij iedere primaire bron is een belangrijke vraag wie de bron heeft gemaakt. Deze vraag is nog relevanter wanneer de woorden van mensen uit het verleden luid en duidelijk klinken. In het CABR komen allerlei mensen aan het woord in verhoren, getuigenissen en verslagen van rechtbankzittingen. Maar dat gebeurde altijd via de persoon die het verslag opstelde, zoals een politieagent of griffier. Diegene interpreteerde de gesproken woorden en schreef het verslag. Hoewel deze documenten vaak heel direct en volledig lijken, zijn ze dat niet per definitie. We weten namelijk niet wat er niet gevraagd, niet opgeschreven of niet verteld is.

'Enige voorzichtigheid is geboden, want niet alles in deze dossiers kan klakkeloos voor waar worden aangenomen'

Historici noemen de persoon die het verslag schrijft 'een filter'. Deze persoon kan op verschillende manieren zichtbaar zijn in een CABR-dossier. Hoe een filter werkt, vind je door kritisch te kijken naar de manier waarop de woorden van onderzochte personen en getuigen worden weergegeven. Het kan ook blijken uit de manier waarop de verslaglegger zelf zichtbaar is in de documenten. Zo kan aan het eind van een procesverbaal in een CABR-dossier een persoonlijke indruk staan, zoals: 'Ik verbalisant voeg hier nog aan toe: Verdachte maakt zeer ongunstige indruk.' ▶

■ A.D. Belinfante. In plaats van Blijftjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog (Assen 1978), 75.

NSB

Aangezien er vele duizenden mensen waren vastgezet en er kort na de oorlog een groot tekort was aan bevoegd personeel, kon het lang duren voordat men onderzocht of iemand terecht was gearresteerd of niet. Een pijnlijk voorbeeld is dat van een man die werd opgepakt op verdenking van lidmaatschap van de NSB. Iemand had namelijk in een kasboek van de man gezien dat hij contributie aan de NSB had betaald. Na drie maanden werd hij vrijgelaten, omdat uit het onderzoek bleek dat hij lid was van de Nederlandse Schaak Bond.⁵

Het verhoor van Max Blok-
zijl, de radiopropagandist
van de NSB, 1945. Collectie:
Fotocollectie Anefo,
Nationaal Archief.

Feiten, meningen en stiltes

In de dossiers komen zowel persoonlijke indrukken en meningen als feitelijke gegevens voor. Hoewel gegevens zoals namen, adressen, geboortedata en lidmaatschapsdata feiten lijken, hoeven ze niet altijd te kloppen. Soms zijn de 'feiten' in de documenten met elkaar in strijd of worden ze op een bepaalde manier gepresenteerd vanwege het doel van het document. Het voordeel van feiten is dat ze vaak, soms met enige moeite, controleerbaar zijn. Persoonlijke meningen en opvattingen, bijvoorbeeld in brieven, verhoren en getuigenverklaringen, zijn per definitie subjectief en hoeven niet overeen te komen met de werkelijkheid. Ze kunnen elkaar bovendien tegenspreken. Daarom is het belangrijk om te zoeken naar belangen en persoonlijke motieven van degenen die aan het woord komen. Vraag je dus altijd af of je kunt achterhalen wie wat zei en waarom.

verder
lezen

A.D. Belinfante. *In plaats van Bijllesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).

Mieke Meiboom. *Foute Groningers? Berechting van collaboratie, oorlogsgereleerde misdaden en internationale oorlogsmisdaden in Groningen, 1945-1951* (Groningen 2019).

Rianne Oosterom. *Moffenmelden. Over soldatenliefjes, knippers en omstanders: een geschiedenis in verhalen* (Amsterdam 2019).

Peter Romijn. *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met 'foute Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002).

Ismee Tames. *Besmette jeugd. Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

■ oorlogvoorderechter.nl

■ KNHG, 'Handreiking Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging', knhg.nl/nl/dit-doen-wij/kennis-delen/handreiking-cabr

■ KNHG, 'BMGN Special Collection - Reflecties op primaire bronnen omtrent de Tweede Wereldoorlog', knhg.nl/special-collections-bmgn

Voor ieder archief geldt: het doel bepaalde wat relevante informatie was om te bewaren. Ook kent ieder archief 'stiltes', lacunes of ontbrekende informatie. Stiltes zijn vaak het gevolg van keuzes. In het geval van het CABR waren dat keuzes van degenen die de dossiers aanlegden. Ook kon men niet alles onderzoeken in die chaotische naoorlogse periode. En wat niet onderzocht werd, kwam ook niet in de strafdossiers terecht. Verder beslisten verdachten en getuigen wat ze wel en niet vertelden. Het is goed mogelijk dat bepaalde informatie verzwegen of juist benadrukt werd. Daarnaast kon informatie zo vanzelfsprekend zijn dat het niet nodig was om die te vermelden. Of er was sprake van taboes of schaamte, waardoor een bepaald onderwerp letterlijk niet bespreekbaar was. Stiltes in archieven zijn er dus altijd, maar vallen nooit als eerste op.

Chronologie

De documenten in de CABR-dossiers liggen vaak niet op chronologische volgorde en zijn ook niet altijd per documentsoort gesorteerd. Ze kunnen dus in een (ogenschoonlijk) willekeurige volgorde liggen. De samenstelling van het dossier geeft inzicht in hoe het opsporings- en gerechtelijke systeem in de nasleep van de oorlog werkte. Men stuurde geregeld dossiers door van de ene naar de andere instantie, wat gevolgen voor de volgorde kon hebben. Gebruikers van het archief moeten dus zelf een chronologische ordening aanbrengen door goed op de datering van de verschillende stukken te letten.

Vanaf 2027 kunnen gebruikers via de website

'Het is belangrijk om te zoeken naar belangen en persoonlijke motieven van degenen die aan het woord komen'

Oorlog voor de Rechter ook alle tot dan toegescande dossiers van het CABR op naam doorzoeken. De website toont de belangrijkste juridische documenten wél chronologisch. Bovendien worden de documenten en hun betekenis toegelicht. Het is belangrijk dat gebruikers beseffen dat de makers keuzes hebben gemaakt, waardoor ze een extra filter vormen tussen het archief en de onderzoeker. En een laatste advies aan iedereen die onderzoek gaat doen in het CABR: denk en handel als een historicus. Benader de gevonden informatie met een kritische blik, trek geen overhaaste conclusies en zoek geen morele antwoorden. Dan zal het CABR een weliswaar gekleurde, maar rijke bron zijn die ons meer leert over de Tweede Wereldoorlog in Nederland en over de roerige naoorlogse periode. ■